

TARİHİ VE KÜLTÜRÜ İLE ZİLE SEMPOZYUMU

9-12 EKİM 2008

BİLDİRİLER

Yayıma Hazırlayanlar

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI

Murat AYVALIOĞLU

Katkılarından dolayı; Ahmet BUHAN'a,
Cemalettin ve Şerafettin DİNÇER'e çok teşekkür ederiz.

ZİLE BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

19. YÜZYILIN SONLARINDA ZİLE'NİN DİNİ VE SOSYAL YAPISI

*Doç. Dr. Adem TUTAR**

Tarihin ilk çağlarında kurulmuş olan Zile şehri, coğrafya tarihçilerine göre Kapadokya'nın kuzey-doğusunda yer almaktaydı³²⁵. Zile, ilk çağlardan itibaren Hitit, Frig, Pers, Pontus, Roma ve Bizans hâkimiyetinde bulunmuştur. Zile ve çevresi, Bizans-İran mücadeleleri sırasında istilalara ve Heraklius zamanından itibaren de İslam akınlarına maruz kalmıştır³²⁶. Bizanslıların elinde iken Türk hâkimiyetine geçen Zile, sırasıyla Danişment, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Eretnaoğulları ve Kadı Burhanettin devleti idaresinde bulunduktan sonra, 1399 yılında Yıldırım Bayezid Han tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır³²⁷. Zile Osmanlı

hâkimiyetine girdikten sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Sivas eyaleti içerisinde yer almıştır³²⁸.

Osmanlı devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında birtakım idari düzenlemeler yaparak 1864 tarihinde Vilayet nizamnamesini yayımlamış ve vilayet sistemine geçmiştir³²⁹. Zile, 1870 yılında, Sivas, Amasya ve Karahisarşarkî sancaklarından oluşan Sivas vilayetinin Amasya sancağına bağlı bir kaza konumunda idi³³⁰. Daha sonraki yıllarda yapılan idarî düzenlemeler neticesinde Zile; Sivas, Tokat, Amasya ve Karahisarşarkî sancaklarından teşkil olan Sivas vilayetinin Tokat sancağına bağlı bir kaza konumunda görülmektedir. O dönemde Zile kazası 13 nahiye ve 182 köyden müteşekkildi³³¹.

Zile yöresinin tarihi geçmişi kadar dini geçmişi de çok gerilere gitmektedir. Burada hâkim olan bütün devletlerin dini etkisinin olduğu görülmüştür. Paganizm inancının etkin olduğu dönemde Hitit, Frig, Pers, Roma dinleri ve inanç sistemlerinin etkileri uzun yıllar bölgedeki önemini korumuştur³³². Ünlü coğrafyacı Strabon'un verdiği bilgilere göre; Semiramis tepesi üzerinde, içerisinde bir tapınak bulunan (Zela) Zile şehri vardır.

Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1998, s. 299.

³²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname I-II*, (Nşr: T.Temelkuran, N.Aktaş), İstanbul 1986, s. 130; Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi S: VI*, İstanbul 1965, s. 51 vd; Adnan Gürbüz, "XV-XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı", *Vakıflar Dergisi S: XXVI*, Ankara 1997, s. 89 vd.

³²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, Ankara 1995, s. 152 vd.

³³⁰ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1287*, s. 73.

³³¹ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1308*, s. 144; *Salname-i Devlet-i Âli Osmaniyye 1317*, 526.

³³² Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 1998, s. 119 vd; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2002, s. 72 vd.

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

³²⁵ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara 1987, s. 44; W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Ter: M. Pektaş), İstanbul 1960, s. 349.

³²⁶ M.Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İA. XIII/I*, Eskişehir 1997, s. 401 vd.

³²⁷ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih I*, (Nşr: İ. Parmaksızoğlu), Eskişehir 1992, s. 204 vd.; İsmail

Burası kutsal ayinlerin yapıldığı ve önemli meselelerde yeminlerin edildiği kutsal bir yerdir³³³. Persler hâkimiyetleri döneminde Zile'de eski tapınakların karşısına bir de ateşgede kurdular³³⁴. Persler, Babilde olduğu gibi, Zile'de de Sacaiia bayramı (Babil akşam törenleri) kutlardı. Pers tanrısı Omanos'un ağaçtan tasviri Zile sokaklarında törenle dolaştırılırdı. Ş. Günaltay, Sacaiia devresine tekabül eden yaz gün dönümüne doğru Zile'de kurulan panayıri Omanos töreninin bir kalıntısı olarak değerlendirmektedir³³⁵.

Romalılar döneminde Hıristiyanlığın zuhuru ve Romalıların Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi neticesinde, Anadolu'da çok tanrılı inancın yerini Hıristiyanlık almaya başladı³³⁶. Bizanslılar döneminde ise Hıristiyanlık Anadolu'da yaygın bir din haline gelmişti. Bizans, Ortodoks mezhebine mensup olduğu için Anadolu'da da Ortodoksluğun yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla halka dini baskılar yapmaktaydı. Ayrıca İslam Arap ordularıyla uzun yıllar harp halinde olmaları sebebiyle sıkıntı içinde olan Bizans idaresi halka ağır vergiler yüklemiş ve toplumu maddi baskı altına almıştı. Böyle bir siyasi ve sosyal ortamda Müslüman Türkler, 11. asrın başlarından 1071 öncesine kadar Anadolu'ya yaptıkları keşif hareketleri neticesinde doğuda pek çok yeri ele geçirmişti. Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu'ya dağılmışlar ve yerleşmeye başlamışlardır. Anadolu'ya yeni gelen Türk fatihlerle yerli halk

arasında çok kuvvetli bir kaynaşma meydana gelmiştir. Kendi dillerini, anane ve adetlerini muhafaza eden yerli halk, İslam adaletini temsil eden yeni Türk fatihlere düşman olmadığı gibi Anadolu'nun Bizanslılardan alınmasında yardımcı olmuşlardır³³⁷.

Türklerin bölgeye hâkim olduğu dönemde Zile ve çevresinde Hıristiyan topluluklar ve piskoposları bulunmaktaydı³³⁸. Bu Hıristiyan topluluk, yaklaşık sekiz asırdan fazla süren Türk idaresi boyunca varlığını devam ettirerek 19. asrın sonlarına kadar ulaşmıştır.

Türkler bölgeye yerleştikten sonra yöredeki Gayrimüslimlerle iyi ilişkiler içerisinde olmakla birlikte, ilk dönemden itibaren yaptıkları eserlerle Zile'nin bir Türk İslam şehri olmasını sağlamış ve bu durum Osmanlılar döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. Evliya Çelebi, 1650 yılında Zile'ye uğrarken, Şeyh Nusret tekkesi menziline geldiğini söyledikten sonra; Şeyh Nusret ve Hacı Bektaş Veli'nin Horasan'dan geldiğini ve Hoca Ahmed Yesevî'nin halifelerinden olduğunu belirtiyor. Tekke hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi, tekkenin Zile vadisinde mamur, imaret, mescid ve misafirhaneli büyük bir yer olduğunu, baş ve ayağı çıplak yetmiş adet fukarası bulunduğunu ve bölge ahalisinin Şeyh Nusret'e gayet itikat ettiklerini söylüyor. Zile'ye uğrayan Evliya Çelebi, şehrin kalesi, mahalleleri, camileri ve diğer eserleri hakkında o günkü durumu yansıtan önemli bilgiler vermiştir³³⁹.

³³³ Strabon, *Coğrafya Kitap: XII, Bölüm: I-II-III*, (Ter: A.Pekman), İstanbul 1969, s. 55 vd.

³³⁴ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV I. Bölüm*, Ankara 1987, s. 24 vd.

³³⁵ M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark IV II. Bölüm*, Ankara 1951, s. 462 vd.

³³⁶ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, s. 140 vd.

³³⁷ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 163 vd.; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi II*, İstanbul 1993, s. 138 vd.

³³⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Ter: Y.Moran), İstanbul 1994, s. 318.

³³⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi V*, (Haz: Z. Danışman, İstanbul 1970, s. 126 vd.

Zile'de tarihi eserlerdeki kitabeler şehrin Türk İslam kültürünü yansıması açısından önem arz etmektedir. Bu kitabeler; Kalender Yakup Kitabesi, Ulu Camii Kitabeleri, Bedesten Camii Kitabesi, Örümceklî Dede Kitabesi, Kale Duvarındaki Kitabe, Hacı İshak Camii Kitabesi, Hacı İshak Çeşmesi Kitabesi, Hasan Ağa Mektebi Kitabesi, İlbaşoğlu Camii Kitabesi ve bazı kabir kitabeleri ile Tekke köyünde bulunan Şeyh Nusreddin Türbesinin mezar taşındaki kitabelerden oluşmaktadır.³⁴⁰

Türk İslam kültüründe mevcut olan vakıf geleneği Zile'de de yaygındır. Dini ve sosyal içerikli inşa edilen eserlerin pek çoğunun hizmeti vakıflar yoluyla sürdürülmektedir.³⁴¹ Yapılan eserlerde kitabelere ayet haricinde hadis yazma geleneği Zile'deki Nasuh Paşa Camii, Bedesten Camii, Şeyh Edhem Camii ve Hazinedar Camii'nde de görülmektedir.³⁴²

19. yüzyılın sonlarında Zile yöresinde yaşayan Müslüman nüfus ile birlikte, çeşitli dini ve etnik kimliklere sahip Gayrimüslim toplulukların mevcudiyeti açıkça görülmektedir. 1870 yılında Zile kazasının toplam nüfusu 18056 kişi olup, bu nüfusun 4890'ı Müslüman 1017'si Gayrimüslim olmak üzere Zile merkezinde, 9653'ü Karasi nahiyesinde, 2496'sı da Turhal nahiyesinde meskündür ve her iki nahiyedeki nüfusun tamamı Müslümanlardan teşkil etmiştir.³⁴³ 1890 tarihinde Zile kazasının nüfusu toplam 50525 kişi idi. Bu nüfusun 48458'ini

Müslümanlar, 49'unu Rumlar, 2018'ini de Ermeniler teşkil etmekteydi.³⁴⁴

Nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden Müslümanlar Gayrimüslimlere göre siyasi ve toprak üstünlüğüne sahiptiler. Buna karşılık ticari ve iktisadi hayatta fazla etkin değillerdi. Müslümanların büyük bir kısmı köylü olup ziraat ve hayvancılıkla meşguldü. Bu Müslüman nüfus içerisinde, Kırım Harbi'nden sonra ve 1865 yılında Kafkasya'dan göç ederek Sivas vilayetinin çeşitli kazalarına olduğu gibi, Zile'ye yerleşmiş olan muhacirler de bulunmaktaydı. Zile kazasında, 1890 yılında 800 hanede 6868 muhacir nüfus bulunmaktaydı.³⁴⁵ Gayrimüslim nüfustan Ermeniler genellikle şehir merkezinde oturmakta olup, sanayi ve ticaretle uğraşmaktaydılar. Rum nüfus genellikle fakir köylülerden oluşmaktaydı.³⁴⁶

1903 yılında kazanın toplam nüfusu 64939 kişi olup bu nüfusun 61775'i Müslüman, 2711'i Ermeni, 112'si Rum ve 3'ü de Yahudi'dir.³⁴⁷ 1914 yılı nüfus verilerine göre; Zile kazasının toplam nüfusu 72671 kişidir.³⁴⁸ Bu nüfusun ayrıntıları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Dini Guruplar	Zile kazası
İslam	69328
Ermeni	2833
Protestan	88
Rum	154
Kıpti	268
Toplam	72671

³⁴⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Tokat Kitabeleri*, (Haz: M.Mercan, M.E.Ulu), Ankara 2003, s. 193 vd.

³⁴¹ Münir Atalar, "Zile İle İlgili Bazı Arşiv Kayıtları", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 261 vd.

³⁴² Ali Yardım "Tokat ve Çevresi Mimari Eserlerinde Hadisler", *Tokat Sempozyumu*, s. 472 vd.

³⁴³ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1287*, s. 73.

³⁴⁴ H. Kemal Karpat, *Otoman Population 1830-1914*, Medison 1985, s. 136 vd.

³⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1308*, s. 208.

³⁴⁶ Bayram Kodaman "XX. Yüzyıl Başında Sivas vilayeti (1901)", *Tokat Sempozyumu*, s. 180 vd.

³⁴⁷ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1321*, s. 236 vd.

³⁴⁸ H. K. Karpat, a.g.e., s. 178 vd.; Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul 2008, s. 220.

Zile kazasının idari görevlerinde Müslümanlarla birlikte Gayrimüslimler de bulunmaktaydı. O dönemlerdeki idari yapılanmayı ve görevlileri yansıtmaya açısından 1321 (1903) tarihinde Zile kazasının durumunu veriyoruz. Kaymakam Ahmet Rüştü Efendi, naib Ali Murtaza Efendi idi. **İdare meclisi;** reis kaymakam Efendi, tabii azalar naib Efendi, Müftü Yakub Efendi, malmüdürü Ömer Hulusi Efendi, tahrirat katibi Yusuf Bahri Efendi, seçilmiş azalar Rıza Bey, Abbas Efendi, Hamparsom Efendi ve Artin Efendiden oluşmaktaydı. **Mal vergi dairelerinde;** malmüdürü Efendi, muavini vergi katibi Nuri Efendi, nahiye vergi katibi Hafız İbrahim Efendi, vergi katibi refiki Fevzi Efendi, hazine vekili Hakkı Efendi ve sandık emini Yordan Efendi görev yapmakta idi. **Nüfus idaresinde;** nüfus memuru Ali Efendi ve katip vekili Mehmet Efendi bulunmaktaydı. **Bidayet mahkemesinde;** reis naib Efendi, azalar Hamdi Efendi ve Aris Efendi, başkatip İbrahim Bey, ikinci katip Nikagos Efendi, mukavelat muharriri Mehmet Efendi, şeriyeye başkatibi Şükrü Efendi bulunmaktaydı. **Maarif komisyonu;** reis kaymakam Efendi, azalar Hacı İhsan Efendi, Abdullah Efendi, Abdullah Efendi, Ali Galip Efendi ve muhasebe katibi Mehmet Kamil Efendiden teşkil etmişti. **Muhacir komisyonu;** reis Hacı Ahmet Ağa, azalar Nuri Efendi, Osman Efendi ve katip Şevket Efendiden oluşmuştu. **Tahsilat komisyonunda;** reis kaymakam Efendi, ikinci reis malmüdürü Efendi, azalar Abbas Efendi, Nuri Efendi, Yüzbaşı Ali Rıza Efendi, Osman Efendi ve Hamparsom Efendi bulunmaktaydı. **Evkaf komisyonunda;** reis Müftü Efendi, azalar Hacı Ömer Efendi, Hacı Osman Efendi, Şükrü Efendi ve evkaf vekili Ali

Rıza Efendi görev yapmaktaydı. **Ziraat bankası şube idaresinde;** şube katibi Bekir Sıdkı Efendi, refiki Hasan Efendi, tahsildar Tursun Efendi ve tarik (yol) tahsildarı Tursun Efendi bulunmaktaydı. **Polis dairesinde;** üçüncü komiser Süleyman Efendi, polisler Osman Efendi, Tevfik Efendi, Sami Efendi ve Hamdi Efendi görev yapmaktaydı. **Mekteb-i rüştiye ve ibtidaiyede;** birinci muallim Ali Galip Efendi, ikinci muallim Sabit Efendi, üçüncü muallim Ali Rıza Efendi, hat muallimi Hacı Ali Fevzi Efendi ve Tutlupınar ibtidaiye muallimi Sabri Efendi görevli idi. **Belediye dairesinde;** reis Veli Asaf Efendi, azalar Hacı Osman Efendi, Hüseyin Efendi, Hacı Ali Efendi, Serkis Efendi, katip Ahmet Efendi ve sandık emini Hafız Mehmet Efendi bulunmaktaydı. **Bazı memurlar;** duyun-u umumiye memuru Abdulkadir Efendi, orman memuru Hüseyin Efendi, telgraf ve posta memuru Şükrü Efendi, muhabere memuru Hacı Mehmet Efendi, reji (tekeli) memuru Nureddin Efendi, reji kâtibi Ömer Efendi, zabıta memuru Yüzbaşı Ali Rıza Efendi ve zabıta kâtibi Hüseyin Efendi idi³⁴⁹.

Zile'de, Müslüman ve Gayrimüslimlerin kendi kültürlerini devam ettirdikleri eğitim ve dini kurumlar bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarında Zile merkezinde 7 medrese, bir rüştiye mektebi, 10'u Müslümanlara 2'si Gayrimüslimlere ait 12 adet iptidaiye mektebi vardır. Medreselerde 1050, rüştiyede 120, Müslüman mekteplerinde 500, Ermeni mektebinde 50, Rum mektebinde 30 talebe bulunmaktadır³⁵⁰. Kaza genelinde ise 39 İslam ve 2 Hıristiyan mektebi mevcuttur. Zile

³⁴⁹ Salname-i Vilayet-i Sivas 1321, s. 143 vd.

³⁵⁰ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie II, Paris 1891, s. 730 vd.

merkezinde 30 camii, 3 tekke, birkaç türbe ve zaviye, 2 kilise bulunmaktadır. Kaza genelinde ise 140 camii ve mescit var idi³⁵¹. 1884 tarihinde Zile kazasındaki 39 Müslüman iptidaiye mektebinde 1351 kız ve erkek, bir gayrimüslim mektebinde 70 kız ve erkek öğrenci bulunmaktadır. 1898 Maarif salnamesine göre, Zile'de Hamidiye adlı kütüphanede 265 adet kitap bulunmaktadır³⁵².

1899 tarihinde Zile'de 13 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin isimleri, müderrisleri ve talebe sayısı aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Medresenin Adı	Müderrisi	Talebe Sayısı
Zincirli	Yahya Efendi	20
Keslik	Bekir Efendi	50
Nakkaş	Abdullah Efendi	30
Aranbot	Hamdi Efendi	15
Cami-i Kebir	Abdullah Efendi	50
Ali Kadı	Bahri Efendi	5
Kavak Karyesi	Osman Efendi	30
Ececiöyük	Mustafa Efendi	50
Kilise	Abdullah Efendi	25
Arpacı	Mustafa Efendi	15
Kadı Şehir	Davud Efendi	50
Yazılmamış	Bekir Efendi	150

³⁵¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs'ul-A'lâm IV*, İstanbul 1306, s. 2443 vd.

³⁵² Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi X*, 1982-84 İstanbul, s. 7088 vd.

İsmailler	Yusuf Efendi	35

Bu medreselerde toplam 525 talebe öğrenim görmekteydi. Aynı dönemde Zile'deki rüştiye mektebinde 4 öğretmen, 1 hizmetli ve 40 talebe bulunmaktadır³⁵³.

Geçmişte olduğu gibi, 19. yüzyılın sonlarında Zile'nin ekonomisinde tarım ve hayvancılık önemli bir yere sahipti. Toprağı münbit olduğu için çeşitli hububat, sebze, meyve ve hayli miktarda tütün yetiştirilmekteydi. Leblebi ve pekmezi gayet nefis ve meşhurdu. Kazada 24666 koyun, 62498 keçi ve 8062 tiftik keçisi bulunmaktaydı. Başlıca sanayi mamulleri döşemeliğe elverişli bazı mensucatla, kösele ve sahtiyandan oluşmaktaydı. Elde edilen ürünler içerde tüketildiği gibi diğer bölgelere de satılmaktaydı. Şehirde 1265 dükkân, 9 han, 5 hamam bulunmaktaydı. Haftada bir kere pazarı (Salı günleri) ve her sene teşrinisanide (kasım) kurulup bir ay süren büyük bir panayırı vardı³⁵⁴.

Sonuç: Anadolu'nun pek çok yeri gibi, Zile şehri de hem iktisadi açıdan hem de sosyal ve kültürel yönden güzel günlere şahit olmuştur. Bölgede bulunan kültürel ve sosyal içerikli tarihî yapılar bunu açıkça göstermektedir. Adil ve dirayetli Türk idareciler, sadece Müslümanların değil, Gayrimüslimlerin de dini ve kültürel değerlerini koruyarak varlıklarını devam ettirmelerine imkân sağlamışlardır. Tehcirden sonra yerlerine dönen Rum ve Ermenilere Müslüman ahalinin baskı yaptığına dair yalan haberler yayıldığı ve

³⁵³ Mustafa Keskin, *XX. Yüzyılda Tokat'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1999, s. 116, 119.

³⁵⁴ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 2443 vd; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyyenin Tarih-i Coğrafya Lügatı I-IV*, İstanbul 1313—1317, s. 428; *Salname-i Vilayet-i Sivas 1308*, s. 208 vd.

bu haberlerin asılsız olduğu hakkında Sivas vilayetinin bazı şehirlerindeki Gayrimüslim ahali tarafından Erkân-ı Harbiye'ye gönderilen tahriratlar bulunmaktadır. Tokat'tan, Mihran Genç Agobyan, Haralambos Lazar, Nikola Dimitriyadis, Hacı Ohanik Seroyan ve Giyork Mercemciyan imzasıyla gönderilen tahriratta; Anadolu'daki Müslümanların, Hıristiyanlara baskı yaptığı hakkındaki basında çıkan haberlerin asılsız olduğunu, öteden beri Müslümanların Rum ve Ermeni vatandaşlarının hukukuna riayet ettiklerini, mal ve canlarının emniyette olduğunu ve bu haberleri tekzip ettiklerini belirttikten sonra, Osmanlı idaresinde ilelebet yaşamak istediklerini ve Anadolu Rum ve Ermeni tebaanın hiçbir tarafın siyasi maksadına alet olmasına rızalarının bulunmadığını alem-i medeniyete karşı ilamını istirham ettiklerini belirtmektedirler³⁵⁵.

³⁵⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), (Haz: A.Altıntaş, R.Karacakaya vd.), Ankara 1995, s. 254.